

הנרי בייקר טריסטראם: בדרך לארץ־ישראל*

ביירות

ספינתנו עשתה את הדרך מקפריסין ללבנון בלילה אחד, ובבוקר סתיו בהיר שלאחריו הגענו לנמל ביירות. אף שנמל ביירות הוא הטוב שבנמלי סוריה, הנה אינו טוב בהרבה ממעגן פתוח. אולם מראה שלד הברזל של אניית־קיטור ענקית הפוכה על פיה ובקועה לשנים על סלע מול חרטום ספינתנו היה בו ניגוד מוזר ליופי ולשלנה שמסביב. כמו השכבות הקמוטות והמעוותות אשר מתחת למישורי היער הפוריים והשלווים של לבנון, גראה שלד זה כזכר לעבר ונבואה לעתיד גם יחד. לפנינו התנשאו זה מעל גבי זה ביופי שלו הרכסים הירוקים־הכהים של ההרים הללו, המיוערים היטב בצדם זה הפונה ימה, עד למקום שכמעט נעלמו מן העין המדרגות המרוחקות ביותר, שכבר חבשו את כיפת שלגי הסתיו הראשונים.

בדרך רגלינו על הרציף חשנו שאנו צועדים על אדמה שהיא יותר מקלאסית—על אדמת־קודש, ולבותינו התפעמו בהרגישנו שמשאלה אשר טופחה ימים רבים הנה היא עומדת להתגשם. עומדות היו רגלינו בארץ המובטחת. אמנם עם־ישראל שלט בביירות למעשה רק בימי השיגשוג של מדינת דוד ושלמה, אך עיר זו כלולה בהחלט בגבולות שהבטיחה הנבואה. "והיה גבול מן־הים חצר עינזן גבול דמשק וצפון צפונה וגבול חמת ואת פאת צפון" (יחזקאל מז, 17). ברור אפוא שהקו מדמשק אל החוף היה צריך לעבור מצפון לביירות, אולי לשפך נהר אל־כלב (*Lycus fl.*), במקום ששלוחה של הלבנון מגיעה עד לים, ליד המעבר המפורסם ששליטי העולם העתיק ראו בו שער לדרום סוריה, כפי שמעידים הלוחות האשוריים והמצריים. שלוחה זו היא גבול טבעי למישור פניקיה, שהוא רחב ביותר בקצהו הדרומי, ליד צור, והוא צר והולך בהדרגה בכיוון צפונה, ואף מופסק על־ידי חדירת גבעות, עד שהוא מסתיים כעשרה קילומטרים מצפון לביירות. הפניקים אדוני החוף, שאשר לא כבש מידיהם מעולם את כל הנחלה שנפלה לו בגורל, ודאי שלטו בכל המישור הזה, המנותק לגמרי מממלכת סוריה.

מוקירי ביירות מבקשים למצוא לה זכר בכתב־הקודש בשם העיר הלא נודעת "בְּרֹתִי"; אולם חושש אני כי ההקשר שבו נזכרת עיר זו ככפופה לדמשק, וציון מקומה בין דמשק לחמת, יש בהם כדי לשלול מביירות את הכבוד הזה, בייחוד לפי המסופר בשמואל ב, ח, 8. דוד לכד כנראה עיר זו על אוצרות נחשתה, לאחר שהכניע את דמשק, בדרכו אל נהר פרת. גם אם היתה ביירות קיימת בימי היהודים, ברי שלא

* פרק ראשון מיומן־המסע (בשנים 64—1863), העומד להופיע בתרגום עברי בהוצאת "מוסד ביאליק". ההערות בשולי הכתוב—משל המתרגם.

הגיע לידינו כל זכר לכך, לא בנוי ולא כתוב.¹

כיום העיר כולה מודרנית; תורכית בבתייה, תורכית בווהמתה, תורכית אף בהריסותיה. הללו מצויות כאן בשפע, כי רעידות-האדמה (מאמצי-האכזב של היקודים תת-הקרקעיים אשר שיטעו את הלבנון ויפכו את זרמיהם על-פני לג'א מזרחה) זיעזעו לא פעם את ערי הרומאים והסאראצינים. תולדותיהן חקוקות בגושים של שברי עמודי הגראניט, המשמשים יסוד למיזח שעליו ירדנו.

על אף הקריאות מהרישות-האזניים והתנועות הנמרצות של הסוורים המתחרים (ולא בקרב סוורים או פְּרָדִים תמצא את הדרת-הכבוד והשלנה המזרחית), שררו על הרציף סדר ושיטה, שהעידו על רגילות במסחר ובסדר המערבי והיו ניגוד בולט למראה-עיני בשעה שעליתי לפני שש שנים על רציף העיר הקדושה יותר, יפו. שם השלכנו עוגן לשעות אחדות, וטולטלנו על גב נחשול אדיר שהתנפץ בכוח אל החוף ומנע כל נסיון להוריד את סירת ספינתנו המימה. לבסוף הוסענו בסירת-משא שטוחה, אשר הונהגה במאמץ כלשהו אל החוף על רכסי המשברים, וכשהגענו למים שקטים יותר, מעבר לשוניית צרה, נמצאו פתאום מתחת לפיגום של מרישים שהזדקר לתוך הים. על המרישים הצטופפו המון ערבים שחומים, מעורטלים-למחצה. בטרם יהיה סיפק בידינו לחשוב איך נעלה ליבשה וכבר נתפסו זרועותי וכתפי מלמעלה; כחבילת סחורה הרימוני, רגלי נתפסו מיד אף הן כזרועותי, וכך הועברתי מיד אל יד. לא יכולתי להתנגד או להתעשת, כי כל אחד השתוקק להיות בעומסים, ולתבוע כמובן אחר-כך את חלקו ב"בקשיש" של הח'ואג'ה; ותוך זמן קצר מן הנדרש לסיפורי נמצאתי מוטל על רציף יפו, כשדעתי בדוחה עלי קימעה מרושם כניסתי הלא-מכובדת והלא-רומנטית לארץ-כנען.

בבירות היתה הירידה לרציף בית-המכס מאורגנת היטב. קונסטאנטינו, הפונדקי שעמד לארחנו במלוננו (Hôtel de l'Univers), ליוה אותנו והשקיט את המולת הסוורים, ואגב כך הוצג כתב-רישוי (פירמאן) ענק מאת השולטן לפני פקידי בית-המכס, שהתהלכו בלא גרביים, ואושר בכל הכבוד הראוי לו. ברור היה שאיש לא יכול לקרוא או להבין את כתב-הרישוי הזה, ששימש דרכון מיוחד, אך חתימת-ידו של השולטן בפינה הופרה מיד. היה זה, בלי ספק, מסמך מפואר – שש שורות כתובות תורכית, בכתב צפוף אך ברור, התפשטו על-פני מטר מרובע של קרטון נוקשה. מסמך זה ייפה את כוח הפקידים להעביר את מטעננו ללא בדיקה, כרכושה של משלחת מדעית. בלא אמצעי-מניעה כזה היינו חרדים לגורל הבארומטרים, גלילי-הנחושת להחזקת זוחלים בספירט, המצלמות וכל שאר הפריטים הארוזים בעשרים-וששה צרורותינו, שהיו עלולים לעורר מיד חשד בבגידה, בכפירה, או אולי יותר מכל – בכשפים. השארנו את צרורותינו על הרציף והלכנו אל הקונסוליה הבריטית כדי למצוא מליץ שיפענח את כתב-הרישוי שלנו ויבהיר את תכנו. בדרך הואיל קונסטאנטינו לספר לנו את תמצית תולדות חייו בפטפטנות האפיינית לבני-גזעו; זוהי דוגמה להרפתקאות הדמיוניות שבהן רצופים חיי יום-יום במזרח. מוצאו יווני, ועודו זוכר היטב את הטבה בקיוס², אי מולדתו, שממנו הצילוהו בילדותו רק כדי למכרו ממפרת-

עבד במצרים. שם הועסק על-ידי אנגלי, שקנה לו את חירותו. לאחר ששימש במשרות שונות נעשה מדריך לתיירים, תחילה ביוון ואחר-כך בסוריה, ובתפקיד זה ליווה את מר דה-סוסי³ כשיצא עם משלחתו הראשונה; ואולי מתוך תערוכת של נאמנות לאמת ושל אינטרס אישי הוא מיחס למלומד הצרפתי הנועז אופי טוב בהרבה מזה שהלה ייחס למלווהו.

סיועם האדיב של מר אַלדריג', הקונסול-הכללי של הוד-מלכותה, ושל מר רנץ', סגנו הנאמן (לשניהם חייבת משלחתנו תודה על עזרה רבה וחשובה), פטר אותנו עד-מהרה מכל דאגה למטעננו. אל משרדו של מנהל בית-המכס הובילנו קוואס בלבוש אדום מבהיק, חגור חרב-שרד התלויה בסרט רחב שגכרך על כתפו, ובידו שרביט גדול עם גולת-כסף, שהיה מקישו במרצפת בהדרת-כבוד מופרות. במשרד נבדק כתב-הרישוי ונמסר לידי המזכיר לפיענות. לאחר חילופי המחמאות המקובלים, קיבלו הפקידים הזוטרים את הפקיש (שלמונים של שלושה או ארבעה דולרים) והעבירו את כל צורותינו בלי בדיקה אל מחוץ למעגל-הקסמים של בית-המכס.

לבסוף, לאחר שנחלצנו מן ההמולה והמהומה של הרחובות המזרחיים, יכולנו להשקיף על ביירות ועל סביבותיה הנאות מדירתנו הנעימה. המלון היה בית מזרחי טיפוסי; מערכת חדרינו היתה קומתו העליונה. היא נבנתה על שלש צלעות של ריבוע, והצלע הרביעית—מרפסת פתוחה; וכלפי-פנים התמשכה סביב-סביב גזוזטרה שנשקפה אל חצר המלון. וכך, בעוד אנו עצמנו ספונים בחדרינו, יכולנו לראות את כל המתרחש למטה, בחצר הפנימית. בואם של חמישה אנגלים לפני עונת התיירות עשה רושם כביר על כל התלויים בענף זה, ובייחוד על מורי-הדרך והמשרתים-הנוסעים הממלאים את ביירות. חצר המלון היתה מיפגש לכל אלה, ובהסתכלנו במורי-הדרך היריבים המתקוטטים בחצר למטה היינו בעינינו כיונים החוזות במריבת דיות ועורבים, שתוצ-אותיה תקבענה במקורו של מי יהיה להן העונג להיטרף.

אולם הסביבה הקרובה היתה מעניינת, ואנו לא השתוקקנו למכור עצמנו לאלתר. בכל בוקר היה מתיצב לפנינו מדריך אחר, הדור בלבושו, מצויד בחבילת תעודות מטעם אלה שכבר הובילם בארץ, והיה מוסיף עליהן הבטחות נאמנות מטעמו-הוא כי בקי הוא בלשונות רבות, כי הוא אשף-בישול, כי הוא אמיץ למופת בעת סכנה, וכי הוא בן-ברית ואח לכל נכבד בדווי במדבר. כל אותה עת היה בן-תחרותו, המבקש גם הוא לרדת לארנקינו, ממתין בפתח, מאזין היטב ונותן דעתו על כל נקודת-תורפה במניין סגולותיו, כדי לחזקה ביותר בבוא תורו. אולם אנחנו דחינו את ההכרעה לשבועיים, ובילינו את הזמן בדרך מועילה ביותר.

לחקור את הארץ

אחת ממעלותיה הגדולות של ביירות כנקודת-מוצא לסיור בארץ-ישראל היא שרק בה אפשר למצוא מבחר של משרתים, סוסים ואהלים; המסחר הישר עם אירופה, והסוחרים האנגלים והצרפתים הרבים שהתישבו בה ישיבת-קבע, משכו אליה תגרים, שחנויותיהם ומחסניהם אינם נופלים הרבה משל אומיר או אלקסנדריה, אף שמחיריהם

גבוהים יותר. אם מבקש התייר להיכנס לסוריה מדרום הריהו נאלץ לשפור ביפו או בירושלים כל מדריך שמזדמן לו, ועל כרחו הוא משלם מחיר ביותר בעד סוסים עלובים וסחורות מפוקפקות.

גג מלוננו היה הגבוה שבשכונה, והמראה הנשקף ממנו היה חוזר ומצהיל את רוחנו ערב-ערב בשוכנו הביתה. לרגלינו נראו הנמל הקטן וההומה ובית-המכס, ולשמאלם המעגן בו עגנו בעצלתיים בים הזוגי שלש אניות-קרב אנגליות ומשחתת צרפתית. מאז הטבח בדמשק ובחצבאיה ב-1860, נמצאת בנמל כמעט תמיד לפחות אחת מאותן נציגות רבות-משמעות של מעצמות המערב. מעבר למרכז העיר, המוקף חומות מתפוררות ונקלפות, מתרומם בשיפוע קל כלפי דרום רכס גבוה מפדי להיקרא כף אך הוא-הוא הגבעה המסתיימת בחרטום החרום הקרוי "ראס ביירות". בשום מקום אין הרכס מתרומם למעלה מששים מטר לערך, אלא שמורדותיו המכוסים גנים נראים בכל-זאת; הגנים מפוזרים בלא סדר החל מלב העיר העתיקה, ובכל אחד מהם חווילה; החווילות נבנו בצורות דמיוניות שונות, כמיטב רוח המזרח, אך לכולן גג שטוח מסויד. אילו הטילה איזו ד-ענק חופן אבני-בנין על צלעות הגבעה, עשויות היו להיזרע לערך באותו סדר השורר בפרוורים אלה. הבתים חוסים כולם בצל בוסתן של תפוזים, משמשים, תאנים ותותים אשר פה-ושם מזדקרים מביניהם דקל גישא או צפצפה תמירה. כאן שוכנים כל העשירים, הסוחרים, ורבים ממעמד העניים יותר.

שלח מבטך מעבר למפרץ שמאלה; שם מתרומם הלבנון האדיר, אשר בסיסו חגור משפת הים ומעלה מרבד גנים עשיר ומעליו מלל רחב של כרמי זיתים. ולמעלה מזה, בין גבעות חשופות אך מדורגות בקפידה, במקום שאף שעל-אדמה אינו מבוזבז, מזדקרים מתוך כרמי התותים הרבה צוקים חדים וצורים שנונים, שגם באין שלג על מצחם מצדיקים הם את השם העברי לבנון, "[ההר] הלבן", בהחזירם בנגוהות לבנים את אורה של שמש-הצהריים. בינות לתלים ולפסגות הרכס הללו מקננים במעלה צלע ההר כפרים רבים של דרוזים ושל מארונים; ומעל לכל אלה, מעל-פני רצועה של סלעים פעוריי-ההומות, מעוותים ושחוקי-מים—מתנוצץ באור החמה במעטה שלגו הר-סנין המוארך והשטוח, פסגתו של מערב הלבנון. אכן זה מראה משובב-נפש—אמנם לא נשגב, אולי חסר הדרת-מלכות, שאין בו מתפארתם של האלפים ולא מזהרם של הפירינאים, אך הוא מושך ושובה-לב ולפיו יכולים אנו לחזות בדמיונו מה מראה היה לאדמה הטובה הזאת כאשר התווה שרביט שלמה את ארחותיה בברכת-יה. אם ארץ הלבנון, דלת-ההקרקע ומדורגת-המדרונים, שאדמתה מעובדת ומשומרת בעמל אין-קץ, יכולה לקיים את אוכלוסיה המרובים ולהניב יבולים כאלה של תבואה, פירות, יצהר ומשי כמו שהיא מניבה עתה תחת מכשלת התורכים, לא נוכל להטיל ספק באפשרויות שהיו טמונות במישורי החוף ובעמקים הפנימיים בעבר, ולא נתמה על תוצאות המפקד של יואב.

כדי להתחיל במילוי משימתנו—חקירה רצינית של טבע הארץ—יצאנו פעמים מספר אל עמק נהר אל-כלב, שעל דרך הפשטנות רשאים אנו לראות בו את גבולה של סוריה הדרומית. פעם אחת רכבנו על החוף מהלך ששה מילים, לאורך מפרץ סנט-

ג'ורג' (מקום קטילתו של הדרקון המפורסם, לפי המסורת). עד לנקודה שבה שלוח לתוך הים צוק שגבהו כשלושים מטר. בקצה הצוק הזה חצובה דרך עתיקה בה הרבו לעבור הפולשים לסוריה – מן המצרים הקדמונים, האשורים והרומאים ועד לתורכים. על פסגת הצוק, מול פני הים, מרחק מטרים אחדים מאחרי הדרך ומעליה, וגם קצת הלאה משם כלפי מטה, מקום שהשביל יורד תלול אל שפך הנהר, חקוקים אותם לוחות שזכרו לראשונה בזמנים החדשים בספרו של הנרי מאונדרל על מסעו בשנת 1697, ואשר מאז נחשבים הם מצבות-קדם המעניינות ביותר בצפונה של ארץ-ישראל. מאחר שרבים כבר תיארום לכל פרטיהם, אין טעם להוסיף כאן עוד תיאור. התבוננו בכתבות ובציורים הללו החקוקים בסלע בהתעניינות עמוקה ביותר, וזכרנו כי הנוסע מלפני 160 שנה ראה במצבות אלו רק "אולי מעשה-ידי אנשים הקבורים בסביבה, אשר תייר חרוץ יוכל אולי לגלות גם את קברותיהם", ואולם מחקריהם האחרונים של לפסיס וליארד⁶ במקום הזה הוכיחו כי אלה הם לוחות-העדות לפלישות החוזרות של משעבדי ישראל, המצרים והאשורים גם יחד. כאן השאיר סנחריב הוכחה לדבריי-הרהב שלו: "אני עליתי מרום הרים ירפתי לבנון ואכרות קומת ארזיו מבחר ברושיו ואבוא מרום קצו... אני קרתי ושתיתי מים"; ואילו התיר זאת הנוסח העברי הייתי נוטה להוסיף כאן את התוספת שבתרגום-השבעים, "נטיתי גשר", והייתי מיחסה לגשר הנאץ שעל-פני הנחל למטה. וליד לוח סנחריב הגילוף המצרי של רעמסס, מצבה שהיתה כבר עתיקה אף בימים שנסעו מרכבות אשור מתחתיה, ואשר בה הסתכל כנראה הרודוטוס (107, II) לפני יותר מ-2,200 שנה, בבקשו כמונו היום לתפוס את קצות חוטי המסורת המנותקים. ואף שרק על אחד מן הלוחות האשוריים ניכרות עדיין אי-אלו אותיות ברורות בכתב-היתדות, הלא ייתכן ששאר הגילופים, הדומים אמנם זה לזה, הם לוחות-עדות לפלישות אחרות לארץ-ישראל, אשר לא פחות מחמש מהן נזכרות בכתב-הקודש? לאחר כתבות עתיקות אלו נראית לנו הכתובת של אנטונינוס, לרגלי המעבר, כאילו נחקקה בימינו. רומאי זה כבש את סוריה והשאיר בה את חותמו, כפי שהעידה עצם הדרך בה רכבנו. דרך זו אינה אלא הדורי אבני-מרצפת עקורות, כפי שחש היטב כל תייר שרגלי סוסו מתנגפות בה. הלגיונות הגאליים, שהשתמשו בשנת 1860 בלוח מצרי לציון השתלטותם של חילות נפוליאון השלישי, חבל שלא למדו מן הרומאים להקדים את פטיש הסולל למפסלת החקק. מצפון למעבר יכולנו להבחין בבירור בשרידי דרך עתיקה, מעל לדרך שבימינו וקצת הלאה מאחריה. כתובת רומאית מעידה כי את הדרך הזאת סלל אנטונינוס פיוס. כאן התמהמהתי רגעים אחדים מאחרי בני-לווייתני כי ראיתי חלונות-יבשה קטנים (מן הסוג *Clausilia*), ממין שלא הכרתי, שנצמדו לסלעים ונוזונו מן הרטיבות שביצבצה מחגווי הסלע. בעודי מלקט את הקונכיות מתוך ניק, נמשכה תשומת-לבי אל מה שנראה כשבר עצם משוקע בסלע, ובעזרת אחד ממלווי הנאמנים גילינו עד-מהרה, לאחר הלמות-עמלים בפטישינו, שאבן-הגיר הגבישית הקשה היא במקום זה גוש של רסיסי עצם מלוכדים, עם שברי פצלות-צור מעורבים בתוך הסטאלאגמיט. גוש זה של עצמות, המשתרע אולי לאורך ארבעים מטר, נמצא בגובה מטר ויותר מעל

לדרך החדשה, אבל מתחת למסילה המצרית העתיקה יותר; הוא היה כנראה תחתית של מערה קדומה, שאת גגה אל-נכון הסיר רעמסס לשם סלילת מסילתו, או כדי לגלות מיטת מתאים ללוה-עדותו. לפי תנוחת הרובד הזה הנחנו כי לפני השתרעה רצפת המערה עד קצה הצוק הנשקף אל הים, וכי החלק הקטן שבדקנו נותר לאחר שאנטו-ניגוס כרה ממנה לצורך מסילתו. לפיכך ירדנו לחוף וחיפשנו שברי-סלע המכילים עצמות בין גושי שברי-סלע אשר על שפת המים. ואמנם גילינו גושים גדולים אחרים שהתאימו לסטאלאגמיט שלמעלה והיו מוצפים גלים ומכוסים אצות; גושים אלה החזיקו עצמות, שיניים ופיסות צור, והיו מונחים באותו מקום אולי 2,000 או 3,000 שנה.

בעזרתו האדיבה של הכוהן ג'סאפ, המיסיונר האמריקאי בפיירות,⁸ אשר סיפרנו לו לאחר-מכן על מקום זה, יכולנו להשיג דוגמות רבות יותר של העצמות ופיסות הצור. פיסות הצור כמעט כולן פצלות מוארכות, שצלעותיהן חדות מאד, ועלי לציין שאיני יודע על שום מירבץ של צור בתחום שלושה מילים מנקודה זו. תכונה בולטת אחת בגוש זה של רסיסי עצם היא קשיותה בלתי-הרגילה של אבן-הגיר הגבישית—כלומר הסטאלאגמיט—המלפדתם. מסתבר שבתנאי האקלים הסורי ההתגבשות מהירה יותר מאשר במחוזותינו הצפוניים; ומי-הגיר הקשים שעודם מפכפכים מכל הסדקים סביב מראים מה-שופעים היו אל-נכון הקילוחים מתקרת המערה הקדומה. אולם ממצאותם של הרסיסים בים למטה נוכל להסיק כי בבוא רעמסס או הרומאים אחריו לסלול את מסילתם הצבאית כבר היתה האבן מוצקת וגבישית כפי שהיא כיום, וכי הלוחות נחקקו דורות לאחר שאיזה פרא ייצר את כלי-נשקו על הקרקעית הרכה של אותה מערה.

מן הראם עד הבולבול

העצמות כולן רסיסים, ומסתבר שאלה הם שיירי סעודות של עושי הכלים הגסים. ארבע מן השיניים שייכות לשור הדומה לשור-הבר (*Bos primigenius*), שנמצא במירבצי כבול-הטחבים שלנו, ואחת מהן כנראה של ביזון. מסתבר שאפשר ליחס אחדות מן האחרות לאייל האדמוני או לאייל-הצפון, ואחרת לאייל-הקורא. אם צדק מר דוקינס ביחסו את השיניים לבהמות אלה, שהן כיום צפוניות בלבד, הרי שלפנינו עדות שהאייל הצפוני ואייל-הקורא שימשו מזון לאדם בלבנון זמן לא רב לפני תחילת ההיסטוריה, כי אין כל טעם ליחס את הריבוץ של שיריים אלה במערת-גיר לימי-בראשית. אף-על-פי-כן אין תגלית זו מפתיעה יותר מגילוי עצמות הארנבת בטולת-הזנב של סיביריה בתלפידים שנמצאו בסרדיניה ובקורסיקה; ועם הרחיבה את תחומן הקדמון של חיות אלו עד לנקודה דרומית יותר משהוכח עד כה, גם מפיצה היא אור על המסורת בדבר הביזון, שאף הוא כמוהן חי עתה כמעט רק בצפון.

מסורת זו נתקימה עד לימי משורר התהילים, והיתה ידועה למשה כשבירך את בני יִסְרָאֵל (דברים, לג, 17), והיטיב לדעתה איוב כאשר שאלו אלוהים, "היאבה רים עבדך אם-יילין על-אבוסף: התקשור-רים בתלם עבותו אם-ישודד עמקים אחריד: התבטח בו כי רב כוחו ותעזוב אליו יגיעף: התאמין בו כי-ישוב זרעך וגרנך יאסוף" (לט,

9–12). בעל המאמר ב־"Quarterly Review", שנוכר למעלה, מראה כי מה שנקרא בנוסחנו האנגלי חד־קרן איננו חד־קרן כלל, כי המלה העברית "ראם" מציינת חיה בעלת שתי קרניים, כפי שמוכח בדברים לג, 17 – "בקרני ראם קרניו", כמתורגם נכונה בשוליים, ולהלן הוא מעיר שכל כוחו של הקטע נובע מכך שהראם הוא בעל שתי קרניים על ראש אחד – האחת לאפרים והשניה למנשה. לאחר שהזכיר את דבר מציאתן של עצמות ארי בין צרורות־אבן ליד הירדן על־ידי ד"ר רות,¹⁰ הוא מביע סברה כי היצור "שראה קיסר ביער ההרקיני היה איזה מין גדל־מידות, אולי קרוב ל־"Urus", והוא ממשיך: "מתקבל אפוא בהחלט על הדעת שחיפושים נוספים בארץ־ישראל יביאו לגילוי עצמות של *Bos primigenius*, או *Bison priscus*, או איזה שור־מידות אחר משכבר־הימים". עתה נוכל לברכו לקיומה המהיר של תחזיתו, ולהבהרה הגוספת של פסוק תנ"כי סתום.

יש לזכור שקיסר ודאי לא התכוון לביזון בשם *Urus*, על אף הבילבול המתמיד של שני השמות. *Urus* נגזר כמובן מן השם *Aurochs*, ששובש ל־*Aurochs*, ומשמעו "שור־קדומים". תיאורו של קיסר (Bell. Gall., vi, 28) מראה שהוא מצטיין באורך קרניו, ואם נניח שהראם היה מין חיה כזאת יהלום הדבר את כל הקטעים המזכירים אותו בכתב־הקודש. לעומת זאת, לביזון האמיתי (*[Bison] bonasus*) יש קרניים קצרות־ביחס.

מסתבר שבשם *Urus* אצל קיסר או ראם בתנ"ך נקרא המין *Bos primigenius*, בעל הקרניים המפותחות מאד,¹¹ או קרובו או צאצאו. שור־בר חי עוד בלי ספק בימי־קדם בכל אירופה, ומשהושמד הועבר כנראה שמו, *Aurochs*, אל הביזון, שעודו קיים בליטא, ושבזמנים אחרונים כמעט נמצא עדיין בפומראניה ובחלקים אחרים של גרמניה. אכן תופעה שכוחה היא שמעבירים שמות של מינים נכחדים אל מינים קיימים.

בגלל חקירתם של שרידי העצמות התעכבנו הרבה ונוקקנו לביקור נוסף, שלישי, בנהר אל־כלב לשם לימוד טבעו; שכן במחוז מיושב בצפיפות הן רק במחבואים שבגיא עמוק כזה יכולנו לקוות למצוא את רישומי הטבע שיד אדם לא פגעה בהם. יום אחד חתרנו על־פני המפרץ אל שפך הנהר – הדרך הנוחה ביותר לכל מי שזמנו מוגבל – וקסמנו למשיטי הסירה שלנו כל־כך עד שהצעיר שבהם התנדב ללוותנו בכל דרכינו ולשאת את המצלמה של בוקן. אולם חושש אני שלהט מסירותו הצטנן עד־מהרה; שכן לאחר שחזר על הצעתו בסבר־פנים רציני ביותר, ולאחר שעמד בלילה שקדם ליציאתנו על מיקח משפורתו לעתיד, שוב לא ראינו אותו, ובזמן קיבל שיעור ראשון בנאמנות ערבית.

בשוטנו במפרץ חלפו מעלינו הרבה שחפים ועופות־ים אחרים, ואחדים מהם צדנו. חלפו על פנינו להקות גדולות של השחפית עבת־המקור הנאה (*Sterna Anglica*, Mont.) – ציפור שתחום תפוצתה נרחב באיזור החם יותר אבל אורחת נדירה הן בחופי אנגליה, שמהם קיבלה את שמה המדעי.¹² ראיתיה בהמוניה במפרצים הסגורים בקירבת אַזמיר, וגם בבצות המלחה שבצפון־אפריקה. היא אוהבת מים שקטים ורדודי

דים, ובהתופעתה כאן מעל המעגן הפתוח ראינו בצדק סימן למזג-אוויר נאה ויציב. הקורמורנים, המצויים גם ליד חופינו, טסו על-פני הים, כה נמוך עד שכמעט התלימו את המים במעופם המהיר אך המרושל. שחפים כספיים בני הצפון ושחפי-אודואין¹³ אחדים צווחו מעל ראשינו, או עטו על טרפם לנגדנו. מכל עופות-הים שראינו כאן רק להקות אחדות של השחף שחור-הראש (*Larus melanocephalus*, Natt.), שרכבו בשלנה על גבי המים, העידו ברור על ריחוקנו מימי הצפון.

בבוקר השפם כבר גררנו את סירתנו על החול (שכאן אין חילופי גאות ושפל שולטים בו) ויצאנו לדרכנו במעלה הגיא אל המערות המקירות את רובם של מימי הנהר, כשאנו צועדים בסך, נושאים רובים, פטישים, רשתות חרוקים, מכבשים לצמחים ופנקסים לרישום. אגלי הטל עוד היו תלויים בזלזלי הפטל והזלזלת, והנסיק-הגלוי רק לשמש הצהריים בלבד—הזכיר בתחילה את הצפון יותר מן הדרום החם. אך עד-מהרה השתנה הנוף. תלילותן של צלעות הפקעה לא פחתה כמעט, אך הן היו מדורגות מלמטה למעלה עד לצוקים החשופים בקווים גליים נאים; במדרגות התחתונות גדלו בעיקר תפוזים, לימונים וזיתים, ובעליונות—תותים ומתחתם דגן. לאורך שפתה של כל מדרגה התנועעה ברוח כפולה של קנים גבוהים, הנוונים מאמות-המים הדקות, שנמשכו בחריצות ממעלה העמק בתעלות-אבן. הרריים אלה יודעים היטב להשתמש במה שקרוי בפי האמריקאים "זכויות-מים". הודות לתעלות כאלו יכול פרי הארץ "לרעוש כלבנון". הודות למדרגות ותעלות נעשתה הארץ בעבר "ארץ טובה, ארץ נחלי מים, עיינות ותהומות יוצאים בבקעה ובהר".

מצדי אמות-המים הדקות האלו, מתוך מחבואים בין הקנים, הגיעו לאזנינו הציפצופים העליונים של סיפכים קטנים רבים, הפוקדים את ארצנו בקיץ; העלווית האפורה והעלווית הירוקה נהנו כאן ממעון-החורף הנעים שלהן, בחברת אדום-החזה והסתרי המצוי; והפשוט (*Drymaea gracilis*, Rüpp.)¹⁴ הקטן טיפס על הגזעים, והזכיר לנו בקולו הרם והברור, ובזנבו הארוך ולבן-הקצה, שאנגליה ואירופה נמצאות כבר הרחק מאחרינו, למרות המראה המופר לנו כל-כך של בני-לוויתו. פעם-בפעם צדה עיננו את הבולבול, הזמיר של ארץ-ישראל (*Ixos xanthopygius*, H.v.Ehr.)¹⁵, שהיה מנתר בין עצי-התפוז, מגלה את כתמו הצהוב המבהיק כדי שנוכל לזהותו, ומיד מסתתר כקיכלי בעבי העלנה; והנחילאליים האירופיים שלנו, לבנים וצהובים, התרוצצו על האדמה הלחה מתחת.

לאחר שטיפסנו למרחק כעשרה ק"מ התחלפו המדרגות בצוקים צחיחים ותלולים, רפודים צומח הררי דל אך מעניין, ואנחנו הגענו אל המערות הגדולות, אשר מהן נובע המקור העיקרי לפיריון הבקעה למטה. לא יכולנו לתור את המערות הללו כי אפלות היו ועמוקות והמים השוטפים על קירותיהן המאונכים אינם מותירים מקום למטפס הנועז; אולם ירייה שנורתה לתוך אחת מהן היכתה הדים עזים וממושכים, כאילו הספיק שם המרחב לתחרות-סירות תת-קרקעית. רק בסירות ולפידים אפשר לתור את מקווי-המים האלה, ואולי יתגלה בהם איזה מין חדש של פרוטיאוס. מי הזרם העליון היו קרים כקרח; צינקלוסים (בני אותו מין שחי על פלגי ההרים שלנו)

פיזו וניתרו בין האבנים שהודקרו מערוצו, והטמפראטורה של המים נעמה להם כשם שנעמו פרדסי התפוזים שלמטה לבולבול העדין.

הנה כך ראינו בעליל כבר ביום הראשון לתיורנו כיצד נפגשים וחיים זה בצד זה בעלי-חיים וצמחים צפוניים ודרומיים—זו התופעה הבולטת ביותר לעין חוקר הטבע של ארץ-ישראל. מה שהעירו רבים ביחס לגיאוגרפיה הפיזית שלה נכון גם לגבי הפיאונה והפ'לזרה, כלומר שאין על-פני כל הארץ מקום טוב מזה לשמש רקע לחיבור ספר שנועד לאלף חכמה את האדם שבכל איזור ואקלים, בעזרת דוגמות שדרי כל מחוז שבעולם יוכלו למצוא בהן משהו מוכר מסביבתם.

בדרכנו במורד הבקעה התעכבנו ב"בית-קפה" כפרי סמוך לטחנת-מים, סבכת-נצרים פשוטה הסמוכה על עמודים. בעל העסק הרתיח קפה על אסכלה קטנה, שהוצגה על כעין כור-נפחים כפרי, ומכר סמים עזים יותר מן המדף שמעל הכיריים, בפינה. מאחר שדידי הבוטאנאי נטבל פעמיים עד צוואר בשל להיטותו הפיזיה אחר צמחים, לא היה רע בעיניו לשבת על שרפרף לשפת הנחל ולמצות את ספלול הקפה, שבו, כמו גם במקטרת, מוצא בן-המזרח תנחומים על כל תלאות החיים. חבורה של איכרים התלקטה סביבנו; הם פנו אלינו בצרפתית, ובהסיקם מתשובתנו שאכן צרפתים אנחנו, החלו לקונן על יציאתו של "צבא הכיבוש". אין ספק שהלגיונרים היו קונים טובים למשקה החרף, אך המבחיל קימעה, המכונה כאן "רום", והוא מיטב מרכולתו של בית-הקפה. בינתיים צדנו בנחל שלושה מיני דגים, שאחד מהם—כפי שהתברר אחר-כך—היה המין המצוי בירדן, אשר עד כה גודע מן הנילוס בלבד. שעה ארוכה לאחר שקיעת החמה חצינו שוב את מפרץ סנט-ג'ורג' ואתנו שללנו-דגים, עופות, בעלי-חיים אחרים, צמחים ומחצבים—ועלינו לחוף בצל מפולת ההריסות של מבצר ביירות.

אל דאוד-פחה, מושל הלבנון
לאחר ימים אחדים הואיל הקונסול הכללי אֶלדריג' להביא לי הזמנה מאת דאוד-פחה, מושל הלבנון, לבקר באחד ממעונות-הכפר שלו, בפעבדא אשר בהרים, ויחד יצאנו לשם. בשעה התשיעית בערך יצאנו על סוסינו, כשלפנינו רוכב הקוואס הראשי של הקונסול, לבוש חליפת ריקמה כחולה מהודרת וחובש צניף מפואר והוא יושב על אופף שני, חרב ארוכה מיטלטלת על צדו. הבהמה העלובה שניתנה לי חשה כי אין היא ראויה כלל וכלל לארוח לחברה את הסוס האפיר של הקונסול, ולולא חודם של דרבנותי החדשים לא היינו יכולים לשוחח. לאחר שרכבנו זמן-מה בדרך המתפתלת בין החווילות הנאות העוטרות את ביירות, מוקפות פרדסי תפוזים ותותים, עשינו דרכנו במשעול חולי עמוק השרוי בצל משוכות צבר, שהיו עטורות עתה מלל של פירות אדומים, מבהיקים. מן המשעול עברנו לחורשות האורן העוצרות את החוליות העולות על הדרך לצידון. הירקות החירות והגוגה של העלנה משוה לה מראה מצהיל, שונה מאד מן המראה העגום של יער סקוטי, והעצים (*Pinus halepensis*, L.) נטועים בקבוצות גדולות בנות גילים שונים ומהווים כעין פארק, שאינו מזכיר כלל קתה במחוז סארי. פה-ושם מתנשא אורן תמיר ועתיק בבדידות מזהירה מעל לנטיעות

הצפופות שמתחתיו; ובכל השטח פזורים עצי-חרוב (*Ceratonia siliqua*, L.) הסוככים בעלוותם הכהה והצפופה על המרפסת השטוחה של בית-קפה תורכי, ומאחריהם דקל מדובלל מזכיר לנו שבארצות הדרום הננו. דרך אין כאן, ואנו חותרים בחול העמוק עד הגיענו למשעול, שקוע עמוק באדמת-חמרה אדומה עשירה, המעידה לכאורה על פוריות מופלגת.

בעלותנו לאטנו על ההר במשעול זה, המשמש דרך לאדם ולפרקים גם אפיק למים, השתנה עד-מהרה אפיו של הצומח. פרדסי תפוזים, ובתוכם דקלים רבים, נתחלפו במטעי תות לבן; עוגת "תולעי-המשי" כבר חלפה ועתה ישבו על העצים פעוטות ערביים, כשוק כותנתם הקצרה הכחולה לעורם, ובעסק גדול קרעו את העלים בשביל הזמורים והעזים שעמדו מותחת. לאחר התותים עברנו מילים אחדים של כרמי זיתים, שהסגילו בפרגם הנשל, ולפי השמועה זהו מטע הזיתים הנרחב ביותר בסוריה.

זו פעם ראשונה ראיתי עצי-זית צעירים בטריטוריה תורכית. אכן, עצים צעירים בכלל נדירים הם במזרח כמו חורבות במערב. ואולם הפלא הוא שעוד מוצאים כאלה פה-ושם, במשטר כלכלי הגובה בעריצות מס שנתי של גרושים אחדים על כל עץ-מאכל, החל מעצם שנת הינטעו, אפילו יהיה זה זית, שארבעים שנה חולפות עד שהוא מגיע לבגרות שלמה. אך מה תקוה אפשר לתלות בממשלה המטילה את המסים הכבדים ביותר על בהמות המועסקות בעבודה חקלאית בארץ פוריה שהופתה שממה. והאבסורד מגיע אף למעלה מזה. לפי מין "חוק-צד" בוטאני שייכים עצים מסוימים למדינה; הנה כך השיקמה על כל מישטח צלה שייכת ממילא למדינה, והיא מופקעת מרשות האיפר בעלית. אך אפילו הוטל עול המסים בדרך גבוהה יותר מן הנקוטה בידי השלטון העותומני, עוד זמן רב לא היה יסוד לצפות לכך שאיכרים סוריים טעו עצים. איש הרעיה¹⁶ עשוי לזרוע זרע שאת פריה הוא מקווה לקצור בתוך חדשים אחדים, אך לטעת עץ אשר שנים רבות לא יביא כל תמורה—לכך נחוצה הרגשת ביטחה בבעלות על הרכוש, הרגשה אשר זה מאות שנים נעדרת היא מן המזרח שתחת שלטון האסלאם.

דומה שבמסיק הזיתים עוסקות גשים בלבד, וחבורות הנשים הצוהלות מתחת לעצים, גליות-הפנים ושהורות העיניים המבהיקות, שבירכונו בעברנו, הראו בעליל כי במחוז נוצרי הננו. מכרמי הזיתים עלינו בהדרגה אל הצלעות החשופות של הלבנון והמשעול שוב לא היה מסיילה אלא שורת זיזים ומדרגות חצובות בסלע, וכל המדרון היה מדורג בקפדנות רבה לגידול דגן, ופזורות בו שורות ארוכות של עצי-תות גנסיים ועצי-תאנה לרוב. מרומי ההר עטורים כפרים, היושבים תמיד על גב הרכס אך לעולם אינם צופים ככפרי המישור. בקירותיהם המסוידיים, בגגותיהם השטוחים הלבנים ובאשנביהם גראו מרחוק כחפני קוביות שגורקו כלאחר-יד לאורך צלעות ההר. לאחר שרכבנו שעתים עלינו פתאום על נתיב סלעי, מכוסה בתה ים-תיכונית עם רקפות קורחות. סוסינו הקטנים דילגו שם בזריזות וברגל בוטחת כעזים, ומקץ עשר דקות הגענו עד בעבדא.

דרוזים אחדים בחליפותיהם הציוריות התהלכו שם בעצלתיים, נקיים ומנומסים; ערבים זעומי-פנים עישנו קדורנית כשהם גשענים על השער; סוסים עוטים כסות

מוזרה עמדו מאופפים ונכונים לדרך ליד פרשים במעילים אדומים. כאשר רכבנו תחת לקמרון הגישה אל הארמון של בעבדא יצא משמר קטן במדים בלים של חיל-הרגלים התורכי ואנו נמצאנו עומדים בכיכר מטושטשת-תבנית ששימשה קסרקט ושגראתה תלויה יותר מאשר משתרעת על המדרון. לאחר שעברנו עוד שער, בו נאספו כמה פרשים בלי מדים ושומרים רוכבים, הגענו עד מערכת מדרגות ארוכה חצובה בסלע, שלתמהוני טיפסו עליה סוסינו בלא היסוס, כאילו היתה להם עלייה במדרגות מעשה של יום-יום.

בקצה העליון היתה כניסה צרה, ולאחר שעברנו אותה ברכיבה נמצאנו בחצר הפנימית של מעון הפחה, על ראש הגבעה ממש. בחורים דומים לאלבאנים תפסו את רסני סוסינו ובריכונו לשלום; ומשירדנו מן הסוסים פגשנו את הפחה באולם שבקומה הראשונה. לחדר הגדול שבו נתקבלנו היו חלונות מכל צדדיו, וכל ריהוטו היה ספה לרוחב הקצה שממול, שולחן-כתיבה קטן וכורסה, וכיסאות אחדים לאורך הקירות מסביב. שטיח תורכי יקר כיסה את עיקר שטחה של הרצפה. כשרכבנו במעלה ההר ירד גשם עז, והפחה דרש בתוקף שקודם-כל נקבל מידו בגדים להחלפה. לאחר דקות אחדות כבר ישבתי בנוחות על הספה, עוטה גלימת אטלס ירוקה כאפון שבטנתה פרוות סנאי, ולפני כוס שיכר מקציפה.

דאוד פחה הוא אדם בגיל-העמידה כמעט שאפו רומאי מזדקר, עיניו עמוקות ונוקבות ופניו מביעים עדינות ולבביות; קומתו התמירה מסתמנת יפה בחליפה ארמנית כהה, במכנסיים רקומים בהירים, במוקיים ובחזיית-קטיפה. ארמני נוצרי הוא לפי מוצאו, ושנים אחדות שימש נספח בחצר-המלוכה של ברלין, ואחר-כך—של סנט-ג'יימס.¹⁷ לאחר הטבח של 1860, כשתבעו המעצמות שהפחה של הלבנון יהיה נוצרי אך לא בן אחת הכיתות העיקריות שבמחוז, בחרו השלטונות למרבה המזל, לפי עצתו הנבונה של הלורד דאפרין,¹⁸ בדאוד אוגלו. לדעת מביני-דבר היתה תכנית החלוקה שהציעו הלורד דאפרין ומר מיד ההצעה היחידה שהיה בה כדי להבטיח לארץ-הלבנון רבת-האוכלוסים הגנה מפני מזימות אירופיות ואנארכיה מקומית כאחת. כאפשרות שניה ודאי היה מינויו של דאוד הצעד הטוב ביותר; אבל מי יוכל לערוב לטיבו של יורשו, או להיות בטוח שעתה, לאחר הסתלקותו של ה"אלצ'י הגדול",¹⁹ עוד תהיה לשגרירות הבריטית על הבוספורוס אותה השפעה במועצות השלטון?

על המימשל של דאוד די אם נאמר שלא הוא ולא פקידיו מעולם לא הואשמו בקבלת שוחד או במעילה קלה ביותר. אפילו המארונים, העוינים את שלטונו, אומרים שאין הם מתנגדים לאיש אלא לשיטה. הם תובעים מושל מארוני, ואם אין זה אפשרי היו מבכרים פחה תורכי על נוצרי, מדעתם שתורכי יישב בחיבוק-ידיים והם יוכלו לנהל את סיכסוכיהם ומריבותיהם באין מפריע. אמנם אין הם אנשי-מלחמה כדרוזים, אך עולים הם על הללו הרבה במספרם—כ־220,000 הם מונים לעומת אולי 5,000 אויביהם המסורתיים—ונפשם יוצאת לנקום.

הפחה מבין אנגלית היטב, אבל מעדיף לשוחח בצרפתית. הוא נגע מיד בבעיות הפוליטיקה בלבנון והקשיים שהוא נתקל בהם. הוא נשלח לכאן למשול בבני עדות

שכנות, אכולות קנאה קשה-כשאול, שמרירותן נובעת לא רק מאיבה שמקורה בקנאות דתית אלא גם מזכרון של פרעות-דמים הדדיות, ועם כל זאת עדיין אין ברשותו שום כוח צבאי לדיכוי מהומות ונאמר לו שעליו לשלוט בלבנון "ברגש" ("Par sentiment"). "כיצד", קרא, "אפשר לבלום סייעות יריבות המומות על רקע של סיכסוכים דתיים ברגש ובלא משטרה, ולו אף בארצות המתקדמות ביותר? האם ברגש או באלות מונעים שוטרים התנגשויות בין תהלוכות של פרוטסטאנטים וקאתולים באירלנד התרבותית?" אך ייאמר הדבר לשבתו של הפחה דאוד שהצליח למלא את תפקידו הקשה זה שנתיים וחצי; רק אין הוא יכול לגבות מסים מן המארונים היושבים בצפון הלבנון, כי הם מסרבים לשלם את המס, ולא הועמד לפקודתו הכוח הדרוש כדי לאלצם לכך. לרשותו רק שני גדודים של חיל-הרגלים התורכי, שאחד מהם מופקד על שמירת הדרך בין דמשק לביירות והשני על הדרך שבין טריפולי לצידון. לצורך המימשל הפנימי אין ברשותו אלא המשטרה המקומית, שאפשר לסמוך עליה בערך כמו על השוטרים האזוריים באנגליה בימים-עברו, וכן 150 פרשים, אנשים מצוינים, מיטיבים לרכוב, אשר מפקדיהם המאמנים אותם הם קצינים צרפתיים מיחידת-הילידים האלג'י-רית. פרשים אלה נכונים לפרוץ לכל מקום ולעשות כל מה שיצוים מנהיגיהם, אלא שהם מועטים מכדי לשלוט באוכלוסים שעליהם הפחה צריך להטיל מרותו. ועוד קושי אחד לפניו: התורכים והמארונים כאחד הפצים בכשלונו, ואין לצפות לשום עזרה של ממש ממעצמות זרות. "מוטלות עלי", אמר דאוד, "רק שלש משימות לביצוע, אך כל אחת מהן היא למעלה מכוחו של איש אחד: לגבות את המסים להחזקת הממשלה, להבטיח את החיים והרכוש, ולעשות משפט-צדק בין איש לרעהו". המשימה האחרונה מעסיקה את הפחה למדי. שבע-מאות משפטים בשנה, שפולם מגיעים לטיפולו האישי, מוכיחים כי ההרריים אוהבים דין לא פחות ממלחמה, ושום נתבע לא יקבל עליו את פסק-דינו של השופט המחוזי בלי לערער לפני הפחה. "והיה אם מחר יחליפוני, יהיה לי הסיפוק", ציין הוד-מעלתו, "שבידיעת שני דברים: האחד, שהלבנון שרוי בשלנה ובהשקט; והשני, שהעם טעם טעמה של עשיית-דין הוגנת, בלא תשלום ושלמונים—טעם שלא ידעו מעולם קודם לכן, ואשר אולי יזכרנו להבא".

(תרגום: חיים בן-עמרם)

הערות

- אכן את ברותי מקובל עתה לזהות במקום הכפר בריתאון, בבקעת הלבנון. לביירות עצמה נמצא בינתיים זכר כתוב, אמנם בתעודות קודמות ל"ימי היהודים", בפאפירוס אנסטאסי א, ברשימת ערים של תחומים השלישי ובמכתבי אל-עמרנה. יוחנן אהרוני מעתיק את השם לפי תעודות אלו בכתיב העברי בארות ("ארץ-ישראל בתקופת המקרא—גיאוגרפיה היסטורית" [מוסד ביאליק, תשכ"ג], עמ' 40, 150, 160). לאור דברי טריסטראם כאן, לא מובן לי על סמך מה כתב שעם-ישראל שלט בביירות בימי דוד ושלמה.
- התורכים שחטו שם יוונים רבים כשהתמרדו הללו, בשנות העשרים למאה ה-19.

³ Louis-Félicien de Saulcy (1807–1880), ארכיאולוג וחוקר מטבעות צרפתי, שאולב-רייט ראה בו את "החופר המודרני הראשון של אתר ארץ-ישראלי" ("הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל", תרגם אהרן אמיר [עם עובד, תשכ"ב] ע' 24). הוא הגיע לביירות ב-1850, בדרכו לירושלים וים-המלח.

⁴ הכוונה לפרעות שפרעו בנוצרים הדרוזים, ובעקבותיהם הערבים. בחצבאיה קטלו הדרוזים כאלף נוצרים, ואילו ליהודי המקום עזרו להימלט לדמשק.

⁵ Henry Maundrell היה כוהן-דת בחלב, והכוונה לספרו *A Journey from Aleppc to Jerusalem at Easter A.D. 1697*, שהופיע בכמה מהדורות.

⁶ K.R. Lepsius (1810–1448), אגיפטולוג גרמני. Sir A.H. Layard (1817–1894), ארכי-אולוג ומדינאי אנגלי, שחקר בעיקר את עתיקות אשור.

⁷ הכוונה כנראה למין *C. saulcyi*.

⁸ Henry H. Jessup, מיסיונר פרסביטרי קנאי, בא למזרח בשנת 1856. הוא הביע תקנה שבריטניה תקבל חסות על ארצות אסיה הכפופות לאימפריה העותומאנית. פירסם כמה ספרים, וביניהם: *Fifty-Three years in Syria* (New York, 1910) (2 כרכים). נזכר פעמים אחדות בספר: *A.L. Tibawy, American Interests in Syria, 1800–1901* (Oxford, 1906).

⁹ עתה מקובלת הדעה שבפסוקי איוב הכוונה לשור-הבר שנכחד, ואילו בפסוקים אחרים הכוונה למין *Oryx leucornyx*, שמנסים להחזירו לארצנו.

¹⁰ Johannes Rudolph Roth, חוקר-טבע שסייר בארץ-ישראל בעת ביקורו הראשון של טריסטראם.

¹¹ נראה לי כי יהודה פליקס לא דייק בכתבו על מין זה ש"קרניו קצרות". בציור האשורי המובא אצלו דומה שקרני "השור" נעוצות היטב בגוף הלבאיא ('החי של התנ"ך—ספר הזואולוגיה המקראית' [סיני, תשט"ו], ע' 9).

¹² שמה המדעי עתה—*Gelochelidon nilotica*.

¹³ שחף זה שוב אינו נראה בארץ והוא נכחד והולך בכל אזור הים התיכון בגלל השמדת מושבות-הדגירה שלו. טריסטראם עצמו פיקפק כנראה לימים בנכונות ההגדרה, ושם המין הזה נמחה מן המהדורות האחרונות. (במקור השם משובש בכל מקום: Andomini (Audouini).

¹⁴ שמו המדעי עתה—*Prinia gracilis*.

¹⁵ שמו המדעי עתה—*Pycnonotus capensis*. בכינוי "זמיר" התכוון טריסטראם רק לציין את קולו הערב.

¹⁶ כך כונו הנתינים הלא-מוסלמים שהעלו מס למושל.

¹⁷ כינוי לחצר-המלוכה הבריטית.

¹⁸ F.T.H.-B., Marquess of Dufferin and Ava (1826–1902), דיפלומט אנגלי, שטיפל בבעיות המזרח התיכון אחרי מלחמת-קרים ונשלח למזרח לחקור את מאורעות 1860.

¹⁹ הכוונה לשגריר הבריטי בתורכיה Stratford Canning (1786–1880). אֶלְצִי היא מלה תורכית שמשמעה שגריר, והכינוי ניתן לו בשל הצלחתו, פעולותיו הנועזות והשפעתו המרובה על השלטון בתורכיה. הוא סיים את תפקידו שם בפעם האחרונה בשנת 1858, אחרי מלחמת קרים.